

DİN & FELSEFE

ARAŞTIRMALARI

Religion and Philosophical Research

E-ISSN: 2667-6583

Haziran | June 2022

Cilt | Volume: 5- Sayı | Number: 1

SCHELLENBERG BAĞLAMINDA İLAHİ GİZLİLİK PROBLEMİ VE ÇEŞİTLİ YAKLAŞIMLAR

The Problem of Divine Hiddenness in The Context of
Schellenberg and Different Approaches

Abdullah Arif ADALAR, Arş. Gör.

Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi | Sakarya University, Faculty of Theology

aadalar@sakarya.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3481-3213>

Makale Türü | Type of Article: Araştırma Makalesi | Research Article

Başvuru Tarihi | Date Received: 18.05.2022

Kabul Tarihi | Date Accepted: 29.06.2022

Atıf | Cite As

ADALAR, A. A. "Schellenberg Bağlamında İlahi Gizlilik Problemi ve Çeşitli Yaklaşımlar". *Din ve Felsefe Araştırmaları* 5/1 (Haziran 2022): 37-52.

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Etik Beyanı | Ethical Statement

Bu makalenin yazarı/yazarları, hakemleri ve dergi editör grubu Din ve Felsefe Araştırmaları dergisinin Etik Kurallarına uyduklarını kabul eder.

The author/authors, referees, and journal editorial group acknowledge that they adhere to the Code of Ethics for the journal of Religion and Philosophical Research.

SCHELLENBERG BAĞLAMINDA İLAHİ GİZLİLİK PROBLEMİ VE ÇEŞİTLİ YAKLAŞIMLAR

Abdullah Arif ADALAR

ÖZ

İlahi gizlilik problemi, hem teist hem teist olmayan çevreler tarafından farklı şekillerde anlaşılmıştır. Ateolojik bir perspektiften, Tanrı'yı samimi ve makul bir şekilde arayıp da bulamayan insanların varlığı olarak vaz edilen ilahi gizlilik problemi ateizmi destekliyorken agnostisizm açısından aynı problem Tanrı'nın varlığı ve yokluğuna eşit derecede delil bulunduğu gerekçesiyle agnostisizmi desteklemektedir. Farklı dinlere mensup teistler bu problem karşısında çeşitli çözüm yolları üretmiştir. Örneğin, Tanrı'nın gizli olmasını insanlara iman etme özgürlüğü tanıdığı için gerekli gören teistik anlayışlar olduğu gibi Tanrı ile kişisel ilişki kurmanın ancak ilahi gizliliğin var olması ile mümkün olduğu da ileri sürülmüştür. Daha farklı bir girişim olarak Yahudilik'teki seçilmişlik öğretisi üzerinden de çözüm önerileri getirilmiştir. Bu makalede, söz konusu farklı yaklaşımları değerlendirdim. İlk bölümde ateolojik ve agnostik yaklaşımları özetle tanıtarak ilahi gizlilik probleminin imaları hakkında teist olmayan kamplar arasında bir uzlaşım olmadığına işaret ettim. İkinci bölümde teistik yaklaşımları ele aldım. Testik yaklaşımların problemi çözmeye çalışırken bir yandan da ürettikleri yeni problemler üzerinde durdum. Gizliliği hangi bağlamda anlayabileceğimizi sorguladıktan sonra ilahi gizlilik probleminin ortaya yeni bir şey koymadığını ve delil niteliği taşımadığını zira öncüllerindeki iddiaların herkes tarafından doğrulanabilir olmadığını göstermeye çalıştım. Sonuçta da karşıt bir argüman sunarak problemin askıya alınıp Tanrı'nın varlığını rasyonel bir zeminde tartışmamız gerektiğini ileri sürdüm.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Teizm, Ateizm, İlahi Gizlilik, Schellenberg.

ABSTRACT**The Problem of Divine Hiddenness in The Context of Schellenberg and Different Approaches**

The problem of divine hiddenness discussed among both theist and non-theist circles. From an atheistic perspective the existence of people who are sincerely looking for God but cannot reach Him is a supportive point for atheism. On the other side, same problem supports agnosticism since there are equal evidence from both side for the existence of God from an agnostic perspective. The theists who are belonging to different religion have tried to find some solutions to this problem. For instance; there is a theistic understanding which claims hiddenness of God provides us freedom to believe and another one says it is the only way to have personal relationship with God. A different position brings solution from the Jewish idea that chosen people of God. In this article, I have evaluated those different

approaches. In the first section, I have indicated that there is no agreement on the implication of divine hiddenness problem even amongst non-theistic positions by shortly introducing atheistic and agnostic approaches. In the second section, I dealt with theistic approaches and the problems that they produced while trying to provide a solution to the problem. After an inquiry on how we are supposed to understand hiddenness, I have tried to show the problem has nothing new since premises of the divine hiddenness problem are not verifiable by everyone. As a conclusion I have offered postponing the divine hiddenness problem and discussing existence of God on a rational ground by presenting a counterargument.

Keywords: Philosophy of Religion, Theism, Atheism, Schellenberg, Divine Hiddenness.

GİRİŞ

İlahi gizlilik problemi, temel olarak teistlerin iddia ettiği gibi sevgi dolu bir Tanrı'nın var olduğu durumda onun gizli olmaması gerektiği savı üzerine temellenir ve sonuçta söz konusu sevgi dolu Tanrı'nın var olmadığını iddia eder. Problem, çoğu zaman kötülük probleminin bir varyantı olarak görülmüştür. Zira her iki problem de Tanrı'nın var olduğu bir evrenin bu halde olmaması gerektiğini savunur. Ancak gizlilik meselesini kötülük probleminden ayrı düşünmek de mümkündür.¹ Zira kötülüğün olmadığı ama Tanrı'nın hala gizli olduğu bir evren düşünülebilir. Elbette burada önemli bir ayırım yapmak gerekir, Tanrı'nın gizliliği; bir insanın Tanrı'nın varlığını kabul etmeye direnç göstermemesi ama aynı zamanda ona inanamaması olarak kabul edilip epistemolojik bir kötülük olarak nitelendiğinde kesin bir şekilde kötülük probleminin altına konumlanmaktadır. Nitekim Schellenberg de problemin özel bir tür kötülüğe referansta bulunduğunu söylemektedir.²

Problem, özellikle Schellenberg'in formülasyonu ile birlikte popüler hale gelse de varoluşsal boyutuyla birlikte değerlendirildiğinde kökenini çok daha geriye götürmek mümkündür. Baktığımızda azizlerin, evliyaların hatta peygamberlerin dahi zaman zaman yalnız hissettikleri, Tanrı'ya kendisini bildirmesi için yakardıkları bilinen bir vakıadır. Pek çok teist de en azından hayatlarının bir döneminde bu hissi tecrübe etmektedir. Schellenberg, problemin varoluşsal boyutunu ifade etmek için anne ve çocuk örneğini verir.³ Buna göre anne hasretiyle ağlayan bir çocuk düşünelim ve annesi de çocuğa erişebilecek haldeyken onun yakınmasına karşılık vermiyor olsun. Bu durumda, mevzubahis kadın nasıl evladını seven bir anne olabilir ki? Elbette meselenin bu yönü bireylerin psikolojik durumuyla yakından alakalıdır. Zira dışarıdan bakıldığında aynı durumda görünen iki insandan birisi "Ey Tanrım

¹ Peter van Inwagen, "What is the Problem of the Hiddenness of God?", *Divine Hiddenness: New Essays*, ed. Daniel Howard-Snyder-Paul K. Moser (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 25.

² J. L. Schellenberg, *Divine Hiddenness and Human Reason* (Ithaca: Cornell University Press, 1993), 7.

³ J. L. Schellenberg, "Divine Hiddenness Justifies Atheism", *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*, ed. Michael L. Peterson-Raymond J. VanArragon (Oxford: Blackwell, 2003), 31-33.

neredesin?” derken bir diğeri “Tanrım, her yeredesin” diyebilir. Nitekim teistin içine düştüğü gizlilik problemi teist açısından var olan bir Tanrı'nın gizliliğidir. Bu nedenle yazımızda meselenin varoluşsal boyutunu ikinci planda bırakacağız.

1. TEİSTİK OLMAYAN YAKLAŞIMLAR

Gizlilik problemi muhtelif yerlerde ufak farklılıklarla sunulsa da argümanın temel formülasyonunu aşağıdaki şekliyle gösterebiliriz:

1. Eğer Tanrı varsa inatsız (reasonable/inculpable/nonresistant) inançsızlık yoktur.
2. İnatsız inançsızlık vardır.
3. O halde Tanrı yoktur.⁴

Bu bakış açısının altında Tanrı ve insanın var olduğu bir durumun üç şekilde olabileceği fikri yatar. Birinci durumda, Tanrı vardır ve bütün insanlar ona inanmaktadır. İkinci durumda, Tanrı vardır ve bazı insanlar ona inanırken bazıları inat ettiğinden inanmamaktadır. Bu iki durum söz konusu olduğunda itiraz edilecek bir şey yoktur. Zira insanları çokça seven bir Tanrı'nın varlığıyla çelişmemektedir. Problem, üçüncü durumda ortaya çıkmaktadır; Tanrı vardır, bazı insanlar ona inanır, bazı insanlar inat ettiğinden inanmaz bununla birlikte inat etmediği halde Tanrı'ya inanmayan insanlar da vardır. Problemin doğduğu nokta da burasıdır. Probleme göre inatsız inançsızların varlığı ve Tanrı'nın varlığı birbiriyle çelişmektedir. Problemin bu versiyonunda “inatsız inançsızlar” hem vahyin ulaşmadığı ve din mefhumundan haberi olmayan insan topluluklarına hem de Tanrı'yı arayan ama bulamayan kişilere referansta bulunur.⁵

Argümandaki birinci öncülü desteklemek için, Tanrı'nın sevgisi üzerinde durulur. Şayet sözü edildiği gibi bir Tanrı varsa kendisinin bilinmemesine açık kapı bırakmayacaktır. Her bir bireyle kişisel bir ilişki kurmak isteyecektir.⁶ Bilhassa Hristiyan düşüncesinde ön plana çıkan Tanrı'nın sevgisi muhtemelen Schellenberg için bir çıkış noktası olmuştur. İkinci öncülde kastedilen şeyse Tanrı'yı samimi bir şekilde arayan ancak bulamayan hatta Tanrı'nın yokluğuna dair rasyonel gerekçelere sahip ve inatsız bir şekilde inançsız olan insanların varlığıdır. İki öncülün de içeriği doğru olduğu takdirde sonuç kaçınılmaz olarak doğrudur. Dolayısıyla, Schellenberg'e göre bu problem bizi ateizme yöneltmelidir. Ancak bu yargı, teistler bir kenara, Paul Draper gibi teist olmayan taraflardan dahi itiraz almaktadır.

Agnostisizm söz konusu olduğunda ilahi gizlilik problemi farklı bir sonuca işaret etmektedir. Tanrı'nın gizliliği delillerin bizatihi muğlak oluşundan değil de hem teizmin hem ateizmin net delillere sahip olmasından kaynaklanıyor olabilir mi? Bu

⁴ Schellenberg, *Divine Hiddenness and Human Reason*, 83.

⁵ J. L. Schellenberg, “Divine Hiddenness and Human Philosophy”, *Hidden Divinity and Religious Belief: New Perspectives*, ed. Adam Green—Eleonore Stump (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 27.

⁶ Schellenberg, “Divine Hiddenness Justifies Atheism”, 34.

bağlamda Draper örneğini inceleyebiliriz. Draper, öncelikle gizliliğin farklı türlerinden söz eder. İlk olarak, bir konudaki gizlilik o konudaki argümanın, delilin belirsizliğinden kaynaklanıyor olabilir. İkinci olarak, ileri sürülen yargı için ortada herhangi bir argüman olmayabilir. Üçüncü ve son olaraksa söz konusu iddianın lehine olan argümanlar ve aleyhine olan argümanlar arasında bir denge olabilir.⁷ Burada Tanrı'nın gizliliği üçüncü türden bir gizlilik türüdür. Bunu daha iyi izah edebilmek adına şöyle bir örnek verir: Diyelim ki bir odaya girdiniz ve masanın üzerinde iki adet kapağı kapalı kavanoz görüyorsunuz. Ancak kavanozlardan birinin kapağı açılabilirken diğerinin açılması mümkün değil ve siz hangisinin açılabilir olduğunu bilmiyorsunuz. Masanın üzerindeki kavanozların her ikisinde de mavi ve kırmızı boncuklar var fakat A kavanozunda mavi boncuklar çoğunlukta iken B kavanozunda kırmızı boncuklar çoğunlukta. Şimdi, bir anlığına ışıklar gidiyor ve geri geldiğinde masanın üzerinde bir adet mavi boncuk görüyorsunuz. Bu olay birkaç defa tekrar ediyor ve her seferinde masadaki mavi boncuk miktarı artıyor. Bu durumda, birisi sizden hangi kavanozun ağzının açık olduğunu tahmin etmenizi isterse cevabınızın A kavanozu olması makul olacaktır. Nitekim A kavanozunda mavi boncuklar çoğunlukta ve mavi boncukların oradan gelme ihtimali daha yüksektir. Bu deneyin bir süre daha devam ettiğini düşünelim ve şimdi baktığınızda masada on adet kırmızı ve on adet mavi boncuk bulunuyor olsun. Yeni durumda sizin kapağı açılabilir olan kavanozu tahmin etmenizi sağlayacak hiçbir rasyonel delil kalmamış olacaktır çünkü mevcut durumda iki kavanoz için de ihtimaller eşittir.⁸ Bu örnekten sonra Draper, Tanrı'nın varlığı için de yokluğu için de açık ve net delillerin olduğunu savunur. Kozmolojik argümanı Tanrı'nın varlığı için güçlü bir delil olarak nitelerken kötülük problemini Tanrı'nın yokluğu için bir delil kabul eder.⁹ Yani, Draper'ın agnostisizmi delil yetersizliğine değil, delil eşitliğine dayanır. Tanrı'nın gizliliği de budur.¹⁰

Pekâlâ, iddia edildiği gibi teizm ve ateizm lehine olan deliller birbirine denkse bu durum ateizmi mi yoksa teizmi mi destekler? Schellenberg, iddia edilen eşitliğin bizi ateizme yöneltmesi gerektiğini çünkü bu durumun da bizatihi ateolojik bir delil olduğunu ileri sürer.¹¹ Nitekim teizmin iddia ettiği gibi bir Tanrı varsa kümülatif olarak deliller Tanrı'nın varlığına işaret etmelidir. Diğer yandan Draper'a göre ise bu eşitlik oldukça şaşırtıcıdır ve hatta bu durum, Tanrı tarafından sağlanmış bile olabilir. Zira başka bir konuda bu durumla karşılaşmıyorken Tanrı'nın varlığı söz konusu olduğunda böylesi bir eşitliği neredeyse mucizevi bir şey olarak niteler. Ek olarak gizlilik iddiasında bulunmadan önce Tanrı'yı hakıyla aramak gerektiğini ve kişisel bir ilişkiye girmek için önce kişinin bu ilişkiye açık olması gerektiğini savunur. Sonuç

⁷ Paul Draper, "Seeking but not Believing: Confessions of a Practicing Agnostic", *Divine Hiddenness: New Essays*, ed. Daniel Howard-Snyder—Paul K. Moser (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 197.

⁸ Draper, "Seeking but not Believing", 198-199.

⁹ Draper, "Seeking but not Believing", 199-204.

¹⁰ Draper, "Seeking but not Believing", 199.

¹¹ Schellenberg, *Divine Hiddenness and Human Reason*, 212.

olarak, agnostik bir perspektiften bakıldığında delil eşitliğinin bizi ateizme götürmesi makul değildir ve yalnızca Tanrı'nın varlığı hakkındaki kararımızı erteleyip askıya alacağı için agnostisizme yöneltmesi gerekir.¹²

2. TEİSTİK YAKLAŞIMLAR

İlahi gizlilik problemi için farklı dinlerden teist düşünürler problemin ateizmi ya da agnostisizmi desteklemeyeceğini göstermek adına çeşitli açıklamalar getirmişlerdir. Örneğin, bir görüş gizliliği kabul etmekle birlikte Tanrı'nın gizliliğinin sebebinin ne teistler ne de ateistler tarafından bilinmediğini dolayısıyla bir çıkarım yapılamayacağını savunur.¹³ Diğer yandan farklı bir görüş, Tanrı'nın kişinin durumuna bakarak onunla ilişki kurmasının onun sevgisiyle çelişmediğini iddia eder.¹⁴ Gizliliğin müsebbibinin insan olduğunu düşünenler de insanın kendini arındırarak Tanrı'ya yönelmesi gerektiğini söyler.¹⁵ İslam düşüncesi içerisinde benzer olarak Tanrı ile ilişki kurmak için köle ve efendi örneği üzerinden insanın Tanrı'ya yönelmesi gerektiğini düşünenler olduğu gibi bizlerin yaratılış itibarıyla farklı nefslere sahip olduğumuzu ve nefsimizden kaynaklı olarak Tanrı'nın bazılarına açık bazılarına kapalı olduğunu iddia edenler de vardır.¹⁶ Yazımızda bunların hepsini teker teker değerlendirmemiz mümkün olmasa da karakteristik yaklaşımları ele almaya çalışacağız.

İlahi gizliliğin ateizmi desteklemediğine dair ileri sürülen cevaplar arasında belki de ilk akla gelen yol iman savunusudur. İman, zaten gayba iman etmek değilse nedir? Bu noktada Episkopal Kilisesi'nin üyesi ve çağdaş din felsefesinin önde gelen isimlerinden biri olan Peter van Inwagen, ilahi gizlilik problemini ele alırken aynı zamanda bu konuda yazacak olan Hristiyan felsefecilere de yol gösterir. Buna göre problem, kötülük problemiyle benzer olmakla birlikte aynı değildir. Nitekim herkesin kötü hayatlar yaşadığı ama ölmeden önce Tanrı'yı gördüğü bir evren düşünebileceğimiz gibi cennet benzeri bir evrende insanların Tanrı ile ilgili herhangi bir tecrübe yaşamadığını da düşünebiliriz. Sonuç olarak problemin epistemolojik ve ahlaki olmak üzere iki cihete sahip olduğundan söz edebiliriz.¹⁷

Inwagen, teist ve ateist arasında kurduğu kısa bir alegorik anlatım sonrasında teistin doğrudan Tanrı'nın varlığına delil gösterebileceği her durum için ateistin bunu birtakım farklı açıklamalarla elimine edebileceğini söyler.¹⁸ Nihayetinde gizlilik

¹² Draper, "Seeking but not Believing", 210.

¹³ C. Stephen Evans, "Can God be Hidden and Evident at the Same Time? Some Kierkegaardian Reflections", *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers* 23/3 (2006), 251.

¹⁴ Chris Tucker, "Divine Hiddenness and the Value of Divine-Creature Relationships", *Religious Studies* 44/3 (2008), 284.

¹⁵ Paul K. Moser, *Why Isn't God More Obvious? Finding the God Who Hides and Seeks* (Alpharetta: RZIM 2000), 57.

¹⁶ Yaşar Türkben, *İlahi Gizlilik* (Ankara: Elis, 2018), 44-54.

¹⁷ Van Inwagen, "What is the Problem of the Hiddenness of God?", 30.

¹⁸ Van Inwagen, "What is the Problem of the Hiddenness of God?", 29.

problemi esasında bir problem değil, aksine imanın doğasının bir sonucudur. Kendisinden sonra bu konuda çalışacak Hristiyan felsefeciler için Inwagen, “İbrahim ona, ‘Eğer Musa ile peygamberleri dinlemezlerse, ölümler arasından biri dirilse bile ikna olmazlar’ dedi.”¹⁹ ve “İsa, ‘Beni gördüğün için mi iman ettin?’ dedi. ‘Görmeden iman edenlere ne mutlu!”²⁰ ayetlerine referansta bulunarak problemin Hristiyanlar için aslında problem olmadığına işaret eder. Bununla birlikte, problemin ahlâki yanı için kötülük problemine karşı geliştirilen teodiseleri burada da kullanmak mümkündür.

Bu yaklaşım, karakteristik bir Protestan tavrıdır. Zira akıldan bağımsız bir iman anlayışı, imanın insanın ulaştığı bir şey değil de Tanrı’nın bir şekilde lütfettiği bir yeti olduğu görüşü Protestan düşüncenin oldukça temel yapıtaşlarından. Elbette böylesi bir yaklaşımın gizlilik problemine yanıt olması bir yana daha büyük problemlere yol açıp açmayacağı tartışmaya açıktır. Inwagen, kurduğu alegorideki teiste son olarak, şayet gökyüzünde yıldızlar bir araya gelse de “Ben varım.” ibaresi ortaya çıksa yine de bunun ateisti mutlak şekilde bir Tanrı kabulüne götürmeyeceğini çünkü fiziksel şeyler üzerinden yapılan çıkarımların kısıtlı olacağını söyler.²¹ Kant’ın da işaret ettiği bu durum Hristiyan düşüncesi için diğer inanışlara nazaran daha problematiktir. Zira böyle bir anlayışla Tanrı’nın hulul etmesinin bir anlamının kalmayacağı gibi hulul edenin de Tanrı olduğunu savunmanın imkânı kalmayacaktır. Yıldızların bir araya gelmesiyle varılmayan noktaya bir insan bedeni üzerinden ulaşmamız hayli absürt olacaktır. Dolayısıyla gösterdiği mucizeler dâhil olmak üzere İsa’nın herhangi bir şekilde Tanrı (ve de oğul) olduğunu işaret edebilecek gösterge olmayacaktır. Protestan kişi burada da imana tutunacaktır. Ancak havada kalan bir şeye tutunmak pek de makul değildir. Sonuç olarak, ilahi gizlilik problemini iman üzerinden aşmaya çalışmak Schellenberg’in de savunduğu gibi felsefi bir yaklaşım olmayacak ve hatta daha büyük açmazlara neden olacaktır.²²

İlahi gizlilik problemiyle yalnızca Hristiyan felsefeciler ilgilenmemiştir. Farklı dinlerin geliştirdikleri çözüm önerilerini de görmek mümkündür. Yahudi bir perspektiften baktığımızda farklı bir yaklaşım görürüz. Örneğin, Jacob Joshua Ross, öncelikle problemin muğlak olduğuna zira farklı dinlerin, mezheplerin ve bakış açılarının varlığına, dolayısıyla Tanrı tasavvurlarının da özdeş olmadığına vurgu yapar. Schellenberg’in çizdiği mükemmel derecede seven ve tüm insanlarla bireysel ilişki kurmak isteyecek olan Tanrı anlayışı Hristiyanlığı ilgilendiren bir konudur. Nitekim hem kutsal metinlere hem rabbani geleneğe dayanan klasik Yahudi anlayışına göre Tanrı’nın tüm insanları eşit derecede sevmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Tanrı, İsrailoğullarını sever. Tanrı’yı sevme yükümlülüğü de İsrailoğullarının üzerindedir. Bu nedenle söz konusu problem Hristiyanlığa yöneltilmiş

¹⁹ Kitab-ı Mukaddes (Erişim 18 Mayıs 2022), Luka 16:31.

²⁰ Yuhanna 20:29.

²¹ Van Inwagen, “What is the Problem of the Hiddenness of God?”, 29.

²² Schellenberg, “Divine Hiddenness and Human Philosophy”, 16.

spesifik bir problem olup genel olarak teizmi özel olarak da Yahudileri ilgilendiren bir mesele değildir.²³ Diğer bir deyişle, Tanrı'nın Yahudi olmayanlara gizli olması hiç de şaşılacak bir durum değildir. Ancak farklı formülasyonlarla birlikte problemi genelleştirmek de mümkündür. Schlesinger'e referansla gizlilik problemini Tanrı'nın sevgisi değil de adaleti üzerinden kurmanın problemi daha genel hale getireceğini savunan Ross, bu durumda da adalet ve gizliliğin uzlaştırılabileceğini, çözüm yolunun kolaylaşacağını ve problemin etkisinin azalacağını savunur. Nitekim Schellenberg'in de problemi bu sebeple sevgi üzerine kurduğunu düşünür.²⁴

Ross, her ne kadar problemi Yahudiliği iskalamasından dolayı hayati olarak değerlendirmese de kendi deyimiyle bu "oyunu" oynamak ister ve felsefi olarak farklı cevaplar üretmeye çalışır.²⁵ Bunlardan biri, gizliliğin bireysel ilişki için şart olmasıdır. Şayet Tanrı herkesin gözü önünde olsaydı hiç kimse onunla kişisel bir ilişki kuramazdı. Kişisel ilişki için gizlilik şarttır. Söz konusu ilişki nihayetinde tecrübi bir şey olacağı için tecrübeye uygun hareket etmek de mühim bir ön koşuldur. Tanrı'ya gizli demeden önce onun buyruklarını uygulamalı ve kişi kendisini bu ilişkiye açık hale getirmelidir. Hâlihazırda insanın Tanrı'yı gizli görmesinin sebebi de günahlarıdır. Ross, şöyle bir örnek verir: Diyelim ki bir baba, oğlunun yetişmesi için güzel bir saray yaptırmış olsun ve zamanı geldiğinde kendisini bulması için birtakım direktifler içeren mektuplar bırakmış olsun. Ancak oğul, kendisini sarayın koşturmacasına o kadar çok kaptırsın ki direktifleri uygulamaz, üstüne üstlük bir de babasının gizliliğinden şikâyetçi olsun.²⁶ Gizlilik problemi de böyledir. Tanrı, kullarını sever ancak adaleti gereği özgürlüklerini de sağlamalıdır. Şayet insan Tanrı'yı bulmadan önce Tanrı kendisini gösterseydi kendisini dikte etmiş olurdu ve insanın Tanrı'yı bulup bulmama konusundaki özgürlüğü kısıtlanırdı. Sonuç olarak hem kişisel ilişkinin mahiyeti nedeniyle hem de insanın özgür olması için Tanrı gizlidir ve bu durum Tanrı'nın varlığıyla çelişkili değildir.²⁷ Temel olarak Ross'un ilahi gizliliğe karşı tutumu budur.

Fakat burada denilebilir ki Yahudi bir perspektiften problem her ne kadar Yahudi olmayanları kategorik olarak ilgilendirmese de Yahudiler için de tamamen geçersiz değildir çünkü iddia edilen durumda Tanrı yalnızca İsrailoğullarını seviyorsa bile neden her biriyle ilişki kurmadığı anlamlı bir sorudur. En azından bu çözüm önerisi söz konusu itiraza olanak vermektedir. Yani Tanrı'nın adaletine başvurmadan yalnızca sevgisi üzerinden Yahudi inancı da ilahi gizlilik probleminin kapsama alanına girebilir.

²³ Jacob Joshua Ross, "The Hiddenness of God—A Puzzle or a Real Problem?", *Divine Hiddenness: New Essays*, ed. Daniel Howard-Snyder—Paul K. Moser (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 182.

²⁴ Ross, "The Hiddenness of God", 182.

²⁵ Ross, "The Hiddenness of God", 184.

²⁶ Ross, "The Hiddenness of God", 184.

²⁷ Ross, "The Hiddenness of God", 188.

Ross'un İsrailoğulları'nın seçilmişliği iddiası üzerinden bir karşılık üretmeye çalışmasıysa başlı başına bir problemdir. Elbette insanlar uçan demlikler dahil diledikleri her şeye inanabilirler. Ancak bunu dogmatik olarak, salt metin ve gelenek üzerinden açıklama getirip de felsefi, rasyonel temelleri olan bir hakikatmiş gibi ortaya koymak düşünce tembelliğidir. İşi bu noktaya getirdikten sonra herhangi bir problem için yazı yazmaya da gerek yoktur. Ross, "Bizim Tanrımızın canı öyle istemiş" deseydi de aynı şeyleri söylemiş olurdu. Tanrı'nın insanı yarattıktan sonra bir ırkı kendi çocukları, halkı olarak görmesi ne akılla ne ahlakla ne sağduyuyla bağdaşan bir durumdur. Açıkçası Yahudiliğin kendi tarihinde dahi seçilmişlik anlayışıyla çelişkili öğeler bulunmaktadır.²⁸ Belki de Ross, bunun farkında olduğu için meseleyi sanki temel bir kabulmüşçesine geçiştirmektedir. Ross'un açıklamaları felsefe adı altında bir dogmatizmdir.

Bunları bir kenara bırakıp da problemi felsefi olarak değerlendirmeye kalkıştığımızda birkaç farklı yoldan söz edebiliriz. Örneğin, problemi gerçek bir problem olarak kabul ederek bir cevap arayışına girebiliriz ya da problemin problemleri noktalarına işaret ederek meseleyi irdeleyebiliriz.

İlk olarak, Schellenberg Tanrı'nın gizliliğinin karşısına neyi koymaktadır? Tanrı'nın gizli değil de açık olması gerektiğini söylerken kastettiği şey ne olabilir? Kendisine gelen eleştirilere cevap verirken Tanrı'nın insanların hayatlarına müdahale etmesi gerektiğini iddia etmediğini, yalnızca inatsız, rasyonel inançsızların mevcut olmaması gerektiğini savunur.²⁹ Ancak bunun nasıl olması gerektiği konusunda bir görüş sunmaz. Tanrı'nın açık olması insanın onu görmesi anlamına geliyorsa bu pek de mümkün olmayacaktır.

Tanrı'nın zatının görülmesi "rü'yetullah" meselesi olarak Orta Çağ'ın Müslüman kelamcıları arasında tartışılmıştır. Öncelikle, görme eyleminin belli dinamikleri dikkate alındığında bunun ne anlama geldiği daha net anlaşılacaktır. Görme için gören, görünen, ışık/enerji ve bağlam olmak zorundadır. Ek olarak, Tanrı'nın zatının gören kişinin görüş açısına sığacağını söylemek gerekecektir. Tanrı'nın görülebilir olduğunu söylemek ona bir mekân ve dolayısıyla cismaniyet atfetmek olacaktır. Kadı Abdulcabbar gibi pek çok İslam âlimi de bu şekilde düşünür.³⁰ Bu açıklama yalnızca görme duygusu için değil diğer duyarlar için de geçerlidir. Şimdi, Tanrı'nın görünmesi, açık olması derken kastedilen şey böylesi bir görme midir? Şayet arzu edilen durum bu ise bunun nahif ama Tanrı'nın zatı gereği imkânı olmayan bir istek olduğu aşikârdır. Dolayısıyla, gizliliğin karşısına konulan açıklık buysa; gizlilik, gizlilik değildir. Zira zatı gereği "açık" olması mümkün olmayan

²⁸ Mehmet Katar, "İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma," *Journal of Islamic Research* 20/2 (2007), 174.

²⁹ Schellenberg, "Divine Hiddenness and Human Philosophy", 27.

³⁰ Fatma Pınar, "Allah'ın Görülemediği Görüşünün Temellendirilmesinde 'el-Muğni' Örneği", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 267-271.

bir şey gizli de olmayacaktır.

Diğer yandan, Tanrı'nın açık olmasından kasıt tüylerin ürpermesi gibi basit anlamda dini tecrübe ise bu da tartışmaya açıktır. Dini tecrübe Tanrı'nın varlığına ulaşmanın ne yeterli ne de gerekli şartıdır. Öteki taraftan şöyle bir analogi kuralım: Evinize bakan bir yardımcınız olsun ve her sabah siz işe gittikten sonra evinize gelip günlük işlerinizi hallediyor ve siz gelmeden de evi terk ediyor diyelim. Siz şayet yardımcınızın varlığından haberdar olmasaydınız bu durum oldukça anlamsız gelirdi. Ancak yardımcınızın varlığından haberdarsanız ve her eve geldiğinizde arkasından teşekkür eder, güzel dileklerde bulunursunuz. Bu şekilde de Tanrı'nın varlığını peşinen reddeden bir insan elbette yaşadıysa bile dini tecrübesini anlamlandıramayacak ya da farklı şeylere yoracaktır. Yani, işi tecrübeye getirdiğimizde kişinin kendi hazır bulunuşluğu da söz konusu olacaktır.³¹ Buradan hareketle, şayet ilahi gizlilik problemi tecrübe eksikliğinden doğup Tanrı'nın yokluğuna delil oluyorsa dini tecrübe delili neye işaret edecektir? Problemi savunan kişi, dini tecrübe deliline karşı ya Tanrı'nın var olduğunu ama kendisiyle iletişim kurmadığını -ki bu kendi pozisyonu açısından açıkça çelişkili olacaktır- ya da dini tecrübe yaşayan kişilerin bir çeşit yanılsama içinde olduklarını söyleyecektir.³² Burada da teist ve ateist karşılıklı bir çıkmaz içine girecek ve birbirlerini ne yaşadığını bilmemekle itham edeceklerdir.

Buraya kadar olan kısımdan sonra Tanrı'nın varlığının açık olmasından kastın ancak idrak noktasında olabileceği görülmektedir. Mükellefiyetin temelinde âkil olmanın yatması da buna işarettir. Yani, bir gizlilik iddiası olacaksa bu ancak Tanrı'nın varlığının bazı insanlar tarafından inatsız bir şekilde akledilemeyeceği, bilinemeyeceği ve rasyonel bir biçimde reddedilebileceği olmalıdır. Nitekim, bir Tanrı varsa Tanrı'nın varlığının bilgisinin tüm insanlar tarafından bilinebilir ve erişilebilir olduğunu düşünmek ve dahası Tanrı'nın da bunu isteyeceğini düşünmek oldukça yerinde bir beklentidir. Aksi halde Tanrı'nın kendisine inanmayan insanları bu tutumlarından dolayı cezalandırması ya da kendisine inananları ödüllendirmesi anlamını yitirecektir. Tanrı'ya inanma imkânı yokken inanmayan bir insanın bu "tercih" ile sorumlu tutulması adil olmayacaktır. Dolayısıyla sorumlu tutulacak her insanın bu sorumluluğu karşılayabilecek kapasitede olması beklenir. Bu bağlamda insanların kendisini bilmesini isteyen bir Tanrı varsa "Kur'an'ın gerçek olduğu kendileri için apaçık belli oluncaya kadar onlara çevrelerinde ve kendilerinde bulunan kanıtlarımızı hep göstereceğiz."³³ şeklinde bir tutum sergilemesi oldukça muhtemeldir.

Şimdi, meselenin esasında Tanrı'nın varlığının bilgisi olduğunu ortaya koyduktan sonra karşıt bir argüman öneriyoruz;

³¹ Draper, "Seeking but not Believing", 210.

³² Mark Webb, "Religious Experience", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (06.06.2022).

³³ Kur'an Yolu (Erişim 18 Mayıs 2022), Fussilet 41/53.

1. Eğer Tanrı'nın varlığı bilinebilirse inatsız inançsızlık yoktur.
2. Tanrı'nın varlığını bilen insanlar vardır.
3. İnatsız inançsızlık yoktur.

Bu argüman ile hedeflenen şey elbette Tanrı'nın varlığını ispat etmek değildir. Aksine, Tanrı'nın varlığı sorusu hala olduğu gibi ortadadır ancak bir farkla; artık ilahi gizlilik problemi askıya alınmıştır. Zira artık inatsız inançsızlığın var olup olmadığı konusu Tanrı'nın var olup olmadığına bağlıdır. Nitekim Schellenberg ile hemfikir olarak şayet Tanrı varsa inatsız inançsızların var olmaması gerektiği kanaatindeyiz. Ancak burada öncelikli olarak soruşturulması gereken şey Tanrı'nın varlığıdır. Pekâlâ, Tanrı'nın varlığı ya da yokluğu hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz bir varsayımdan mı ibarettir? Tanrı, Tanrı olması bakımından değil, varlık olması bakımından bilginin konusudur. Dolayısıyla varlık hakkında bilgi sahibi olabileceğimizi kabul ettiğimizde Tanrı hakkında da bilgi sahibi olabileceğimizi kabul etmiş oluruz. Nitekim insanlar olarak bir şeylere cevap aramaya yeltendiğimizde olumlu ya da olumsuz bir cevaba ulaşacağımızı düşünürüz. Hatta Tanrı'nın varlığının bilinemez olduğunu iddia edecek bir agnostik dahi öncesinde Tanrı'nın varlığını soruşturmış teistik/ateolojik argümanların yetersizliğini ortaya koymuş olduğu takdirde iddiasını temellendirebilmiş olur. Herhangi bir konuda herhangi bir soruşturmaya girişmeden o konuyu kategorik olarak bilinemez addetmenin hiçbir anlamı yoktur.³⁴

İleri sürülen karşıt argümanın ikinci öncülü itiraza açıktır. Nitekim bu öncül Schellenberg'in argümanının ikinci öncülü olan "inatsız/rasyonel/masum inançsızlık vardır" önermesi için bir misillemedir. Sunulan karşıt argümanla hedeflenen şey Tanrı'nın varlığını kanıtlamak bir yana Tanrı'nın varlığının bilinebileceğini kanıtlamak da değildir. Amaç yalnızca ilahi gizlilik probleminin teist ve ateisti karşılıklı bir çıkmaza sürüklediğini göstermektir. Rasyonel ve inatsız olduğunu iddia ederek Tanrı'nın var olmadığını söyleyenler olduğu gibi Tanrı'nın var olduğu bilgisine sahip olduğunu söyleyen insanlar da mevcuttur. Teist için ateistin inatsızlığı, rasyonelliği, masumiyeti şüpheliyken ateist için de teistin bilgi durumu şüphelidir. Dolayısıyla teistin ve ateistin bizatihi kendi varoluşlarını bir problem, bir argüman olarak sunmaları beyhudedir. Ateist ve teistin tartışması gereken şey Tanrı'nın varlığı ve bilinebilirliği olmalıdır yoksa ateistin ya da teistin varlığı değil. Ateizm, Tanrı'nın yokluğunun bir sebebi değil, sonucu olmalıdır. Yani ateistlerin varlığı Tanrı'nın yokluğu lehine bir argüman ortaya koymak için uygun bir başlangıç noktası değildir.

Bir insanın inat edip etmediğine kesin olarak karar vermek bilincin birinci kişi tecrübesine erişmeyi gerektirir. Bu da Tanrı'nın var olup olmadığına karar vermekten daha zordur. İnsanın kendi duygu ve eğilimlerinin de her zaman farkında olamayacağını hesaba kattığımızda mesele içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Ben

³⁴ Şayet bu pratik yaklaşıma itiraz edilecekse meta-epistemolojik bir yaklaşım olarak herhangi bir şekilde bilgiye imkân tanımak için yine Tanrı'ya ihtiyaç duyulacağını söyleyebiliriz. Ancak bu tartışma makalenin bağlamını kaydırmayı gerektireceği için kenarda tutuyorum. Bk. Mehmet Sait Reçber, "The Metaphysics of Knowledge: A Quranic Perspective", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9/9:3 (2019), 573-584.

Tanrı'ya inanmayı arzulayan bir insan olabilirim. Bu nedenle kendimi yanlış yönlendiriyor da olabilirim. Fakat rasyonellik iddiasında bulunmak için size ve kendime sunmam gereken şey sizin de erişiminiz olan doğrulayıp yanlışlayabileceğimiz önermeler olmalıdır. İlahi gizlilik probleminden hareketle bir ateistin “Tanrı varsa inatsız inançsızlık yoktur, inatsız bir şekilde Tanrı'ya inanmıyorum, demek ki Tanrı yok” dediğini düşünelim. Buna karşılık bir teist de “İnatsız bir şekilde senin inat ettiğini düşünüyorum” derse ne olur? Bu iki insan hangi zeminde uzlaşacaktır? Görüldüğü üzere insanların duygusal tutumlarının diğer insanlara bir delil olarak sunulması rasyonel bir tartışma zemini sağlamamaktadır. Bir ateist, diğer insanlar bilemese de Tanrı varsa ateist kişinin inatsız ve rasyonel bir şekilde kendisine iman etmediğini bileceğini savunabilir. O halde bu argümanı diğer insanlara değil Tanrı'ya sunması gerekir.

Tanrı'nın var olup olmadığı meselesi insanların inatsız olup olmadığı iddiasının aksine rasyonel argümanlar zemininde tartışmaya açıktır. Tanrı'nın varlığına işaret eden bazı argümanların öncülleri herkes için erişilebilirdir. Örneğin, İbn Sina tarafından kurgulanan ve çeşitli formülasyonları olan imkân delili Tanrı'nın varlığına ve her insan tarafından bunun bilinebileceğine herkesin erişimine açık *a priori* öncüller kullanarak işaret ettiği için Tanrı'nın gizli olduğu söylenmeden önce muhatap alınmalı ve tutarlı olarak çürütülmelidir.³⁵ Aynı durum diğer argümanlar için de geçerlidir. Tanrı'nın var olmadığını söyleyecek kişinin yapması gereken budur. İnsanlar çeşitli duygusal eğilimlerle Tanrı'ya inanabildikleri gibi çeşitli duygusal sebeplerle Tanrı'yı reddedebilirler. Tanrı'ya inanan insanların varlığı Tanrı'yı var kılmadığı gibi Tanrı'ya inanmayan insanların varlığı da Tanrı'nın yokluğunu göstermez. Bu noktada ilahi gizlilik probleminin yalnızca Paul Draper'ın vaz ettiği şekilde, delillerin eşitliği durumunda ortaya çıkabileceği kanaatindeyim. Ancak Tanrı'nın varlığı lehine olan delillerin aksi yöndeki delillerden açık ara daha ağır bastığını ve dolayısıyla ortada bir gizliliğin olmadığını savunuyorum. Fakat buradaki amacım Tanrı'nın varlığını göstermekten ziyade ilahi gizlilik probleminin Schellenberg'in sunduğu şekliyle işlevsiz kaldığını göstermek olduğu için böyle bir çaba içine girmeyeceğim.

Diğer yandan rasyonaliteyi göreceli olarak gören bir teist ya da ateist Tanrı konusunda farklı hükümlere sahip insanların aynı anda rasyonel olabileceğini öne sürerek itiraz edebilir. Ancak farklı hükümlere sahip insanlar doğruluk iddiasında bulunacaklarsa birbirlerini bir noktada dışlamak durumunda kalacaklardır.³⁶ Örneğin

³⁵ Engin Erdem, “İbn Sînâ'nın Metafizik Delili”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 112; Mohammad Saleh Zarepour, *Necessary Existence and Monotheism: An Avicennian Account of the Islamic Conception of Divine Unity* (Cambridge University Press, 2022), 46.

³⁶ Fideistler ya da mutaassıp ateistler böyle bir dışlamada bulunmayabilirler. Ancak onlar zaten bu tartışmanın bir tarafı, muhatabı değiller. Bununla birlikte rasyonalite ve gerçeğe uygunluk arasında bir paralellik beklentimizin olması oldukça olağandır. Örneğin bir öğrenci rasyonel olduğunu düşünerek yanlış bir şıkkı işaretleyebilir. Burada söylenecek şey öğrencinin rasyonellik düşüncesinde yanlış olduğunu. Aksi halde hem doğru şıkkı işaretleyen öğrencinin hem de yanlış şıkkı işaretleyen öğrencinin rasyonel olduğunu ve dolayısıyla gerçekliği ancak şans eseri ulaşabileceğimiz gibi absürt

bir teist, kesinlik iddiası taşımasa dahi Tanrı'nın varlığının en azından %51 ihtimalle daha olası olduğunu ve %51'e inanmanın %49'a inanmaktan daha makul olduğunu ileri sürecek ve kendini rasyonel olarak niteleyecektir. Yani, rasyonel bir teistin kendi iç tutarlılığını sağlaması için teist olmayanları –en azından daha düşük olasılığı kabul ettikleri için- irrasyonel görmesi gerekir. Pekâlâ bir teist, ateiste karşı ilk görüşte “Nerede yaptığını henüz bilmiyorum ancak bu sonuca ulaştıysan belli ki bir yerde yanlış yapmışsın,” diyebilir.³⁷ Elbette ateist de teiste karşı aynısını söyleyebilir. Dolayısıyla hiçbir insanın bizzat varoluşu bir iddianın doğruluğu için gerekçe değildir. Bu tutum ateistleri bütün olarak irrasyonel görmeyi gerektirmez. Bir insan bazı konularda rasyonelken bazı konularda irrasyonel inanç sahibi olabilir.

İlahi gizliliğin diğer bir sunuş şeklinin de izole kalmış toplumlar üzerinden olduğu daha önce ifade edilmişti. Böylesi bir tartışma tarihsel ve arkeolojik veri gerektireceği için bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Bu tarz veriler ışığında bile materyal tarih üzerinden itikada dair çıkarım yapmak güç olurdu.³⁸ Fakat söz konusu toplumlar adına değil de kendi bulunduğumuz konumdan hipotetik ve ilkesel olarak konuşacak olursak Tanrı varsa bu tarz toplumlara da adaletle muamele edecektir diyebiliriz.

Sonuç olarak, ilahi gizlilik probleminin dayandığı öncül “İnatsız inançsızlık vardır” önermesi kendiliğinden açık bir doğru değildir. Zira inat, inatsızlık, masumiyet gibi iddialar kişinin iç yaşantısına dayandığı için rasyonel bir doğrulama zemini üzerinde tartışılabilir değildir. Dolayısıyla Tanrı'nın varlığı konusunda tarafların yapması gereken şey birbirlerinin psikolojik durumlarına itibar etmek ya da itiraz etmek değil, öncülleri herkese aynı derecede açık argümanlar üretmek ve bunlar üzerinden tartışmaktır. Bu değerlendirmeye göre ilahi gizlilik problemi başarılı olmaktan uzaktır.

SONUÇ

İlahi gizlilik problemi görece yeni bir problem olup din felsefesi alanında tartışılmıştır. Özellikle Schellenberg ile şöhretine kavuşan argüman, Tanrı'ya inmayan inatsız, masum ya da rasyonel olarak nitelenebilecek insanların varlığı üzerinden Tanrı'nın yokluğu sonucuna ulaşır. Zira Tanrı insanların kendisine inanmasını istiyorsa bu niteliklere sahip inançsız insanların var olmaması gerekir. Ancak bu sonuç yalnızca teistlerden değil teist olmayan diğer anlayışlardan da eleştiri almıştır. Agnostik bir yaklaşımda ilahi gizlilik problemi Tanrı'nın varlığı ve yokluğu konusundaki delillerin eşit olması demektir.

İlahi gizlilik problemine getirilen çeşitli çözümlerden söz edilebilir. Örneğin bir

bir sonuca varırız ki bu durumda da bu fikrin kendisinin gerçeğe uygun olup olmadığı bir şans meselesi olacaktır.

³⁷ Alvin, Plantinga, “Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism”, *The Rationality of Belief and the Plurality of Faith*, ed. Thomas D. Senior (Ithaca: Cornell University Press, 1995), 204-205.

³⁸ Bilal Toprak, *Din Arkeolojisinin İmkânı ve Göbekli Tepe* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019) 150.

Hristiyan Tanrı'ya iman etmenin bir çeşit sırta kadem basmak olduğunu ve gizliliğin imanın bir gerekliliği olduğunu savunabilir. Bir Yahudi de problemin Hristiyan Tanrı tasavvuruna yönelik olduğunu ve kendisini ilgilendirmediğini ileri sürebilir. Nitekim Tanrı, anlaşmasını Yahudilerle yapmışsa diğer toplumlara gizli olması bir sürpriz değildir.

Makalede, ilahi gizlilik probleminin ikinci öncülü olan “İnatsız inançsızlık vardır” önermesinin sonuçtan daha açık olmadığını ve dolayısıyla sonucun da bu öncüller tarafından desteklenmediğini ortaya koyduk. Zira bir insanın inatsız olduğuna iman etmemiz için bir gerekçe yoktur. Rasyonellik iddiasında bulunan bir insanın kendisiyle çelişik önermeye sahip biriyle karşılaşmasında ilk etapta karşısındaki insanın bir yerlerde hata yaptığını düşünmesi oldukça doğaldır. Diğer yandan Tanrı'ya inanmayan kişi rasyonellik iddiasında bulunmak için gerekçelerini ortaya koymalıdır. Tanrı'nın var olmadığına bu gerekçelerden ulaşılabiliyorsa burada ateistin inat durumuna ya da masumiyetine başvurmaya zaten gerek kalmamaktadır. Örneğin, bir ateist kötülük probleminden hareketle Tanrı'nın yokluğuna ulaşıyorsa ve rasyonelliğinin gerekçesi olarak kötülük problemini gösteriyorsa Tanrı'nın yokluğunu gösteren şey ateistin bizzat varlığı değil, kötülük problemidir. Dolayısıyla inatsız/rasyonel inançsızların var olması delil niteliği taşımamakta ve bize rasyonelliklerini gerekçelendirdikleri dayanaklardan daha fazlasını sunmamaktadır. İlahi gizlilik problemi inatsız/rasyonel inançsızların varlığına dayandığından ve bu dayanağın geçersizliğini gösterdiğim için buradaki amacımı gerçekleştirmiş bulunuyorum. Sonraki adımda yapılması gereken şey ateistlerin varlığının ne anlama geldiğini değil, ateizmin ve teizmin gerekçelerinin geçerliliğini tartışmak olacaktır.

KAYNAKÇA

Draper, Paul. "Seeking but not Believing: Confessions of a Practicing Agnostic". *Divine Hiddenness: New Essays*. Ed. Daniel Howard-Snyder—Paul K. Moser. 197-214. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Erdem, Engin. "İbn Sînâ'nın Metafizik Delili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/1 (2011), 97-119.

Evans, C. Stephen. "Can God be Hidden and Evident at the Same Time? Some Kierkegaardian Reflections". *Faith and Philosophy: Journal of the Society of Christian Philosophers* 23/3 (2006), 241-253.

Katar, Mehmet. "İsrail Kavminin Seçilmişliği Üzerine Bir Araştırma". *Journal of Islamic Research* 20/2 (2007), 172-177.

Kitab-ı Mukaddes. Erişim 18 Mayıs 2022. <https://www.kitabimukaddes.com>

Kur'ân Yolu. Erişim 18 Mayıs 2022. <https://kuran.diyaret.gov.tr>

Moser, Paul K. *Why Isn't God More Obvious: Finding the God who Hides and Seeks*. Alpharetta: RZIM, 2000.

Pınar, Fatma. "Allah'ın Görülemeyeceği Görüşünün Temellendirilmesinde "el-Muğni" Örneği". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 257-279.

Plantinga, Alvin. "Pluralism: A Defense of Religious Exclusivism". *The Rationality of Belief and the Plurality of Faith*. Ed. Thomas D. Senor. 191-215. Ithaca: Cornell University Press, 1995.

Reçber, Mehmet Sait. "The Metaphysics of Knowledge: A Quranic Perspective". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9/9:3 (2019), 573-584.

Ross, Jacob Joshua. "The Hiddenness of God – A Puzzle or a Real Problem?". *Divine Hiddenness: New Essays*. Ed. Daniel Howard-Snyder—Paul K. Moser. 181-196. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Schellenberg, J. L. "Divine Hiddenness and Human Philosophy". *Hidden Divinity and Religious Belief: New Perspectives*. Ed. Adam Green—Eleonore Stump. 13-32. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

Schellenberg, J. L. *Divine Hiddenness and Human Reason*. Ithaca: Cornell University Press. 1993.

Schellenberg, J. L. "Divine Hiddenness Justifies Atheism". *Contemporary Debates in Philosophy of Religion*. Ed. Michael L. Peterson—Raymond J. VanArragon. 30-41. Oxford: Blackwell, 2003.

Toprak, Bilal. *Din Arkeolojisinin İmkânı ve Göbekli Tepe*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Tucker, Chris. "Divine Hiddenness and the Value of Divine-Creature Relationships". *Religious Studies* 44/3 (2008), 269-87.

Türkben, Yaşar. *İlahi Gizlilik*. Ankara: Elis, 2018.

Van Inwagen, Peter. "What is the Problem of the Hiddenness of God?". *Divine Hiddenness: New Essays*. Ed. Daniel Howard-Snyder—Paul K. Moser. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Webb, Mark. "Religious Experience". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (2017). Ed. Edward N. Zalta. Erişim 06.06.2022.

<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/religious-experience/>>.

Zarepour, Mohammad Saleh. *Necessary Existence and Monotheism: An Avicennian Account of the Islamic Conception of Divine Unity*. Cambridge University Press, 2022.